

Varga Sándor
A magyar zsidó könyv
szolgálatában

Gondosék: Sándor és Margalit

A magyar zsidó könyvkereskedő-házaspár élete Magyarországon kezdődött, Palesztinában – Izraelben – folytatódott. Gondos Sándort és feleségét, Margalit asszonyt mutatjuk be úgy, ahogyan ezt ők maguk – Haifa fölött a kármeli lakásukban, 1989. május 16-án – magnóra mondták, majd ezt követően leveleikben közölték.

*

Sándor: 1906-ban a zempléni hegyek közt Erdőbényén születtem, vallásos ortodox – nem haszid – családban. Nagypám, Goldmann Sámuel foglalkozását a házasságlevelébe házfelügyelőnek írták be ugyan, ténylegesen azonban mint mesgiah (kósersági húsellenőr) kereste a kenyerét. Apám eredetileg a nagymihályi zsidó iskola melamedja volt, igazi magyar patrióta. A falunk a trianoni békeszerződés után – mindössze két-három kilométer híján – átkerült a határ túlsó oldalára. Csakhogy apám nem volt hajlandó a cseh-szlovák hűségesküt letenni, tehát a családdal – feleség és öt gyermek – átszökött Magyarországra. A sátoraljaújhelyi zsidó iskolában csakhamar igazgató lett.

Sátoraljaújhelyen a piaristák gimnáziumában érettségiztem, ezt követően tanulmányaimat előbb Bécsben a Hochschule für Welthandel nevű főiskolán, majd – három félév elvégzése után – 1927-től Budapesten a közgazdasági egyetemen folytattam. Mivel azonban hazulról nagyon vékonyan csörgedezett annyi, amennyiből, ha nagyon szerényen is, fent tudtam volna tartani magam, már egyetemi éveimben elszegődtem gyakornoknak a Tisza Testvérek könyv- és papírkereskedésébe. Ez a bolt Budán, a Fő utca 12-ben, a Budai Hitközség épületében működött. A tulajdonosok zsidók voltak, a könyvesbolt – említeni is felesleges – ma-

gyar. Annyit érdemes róluk – és a korszakról – feljegyezni, hogy ez a zsidó tulajdonban lévő könyvesbolt a „keresztény kurzusban” is a M. Kir. Belügyminisztérium hivatalos kiadványainak (Magyar Törvénytár, Rendeletek Tára) főbizománya lehetett. A bolt lelke dr. Herz Andor cégvezető, ez időszak talán legjobb szortimentere volt (mint munkaszolgálatost Ukrajnában ölték meg).

Apám halála miatt azonban kénytelen voltam nemcsak egyetemi tanulmányaimnak véget vetni, de a Tisza Testvérektől is kilépni: pénzt kellett keresnem. Egy ideig papír-írószerárusításból éltem, eközben már egy-egy könyvre is kaptam megrendelést, amit beszereztem, és a megrendelőnek leszállítottam. Boltom nem volt, mindent a lakásomról bonyolítottam le.

Könyvárusítással rendszeresen a Cionista Szövetség rendezvényein kezdtem foglalkozni. A szövetség – ha jól emlékszem 1933-ban – a Király utca 36-ból az Andrassy út 67-be költözött, pontosan azokba a szobákba, ahol Liszt Ferenc annak idején a Zeneakadémiát megalapította (s amelyek jelenleg ismét a Zeneakadémiához tartoznak). Ez a költözés azért is fontossá vált számomra, mert itt egy szobát „zsidó könyvraktár” céljára rendelkezésemre bocsátottak.

De beszélnem kell arról is, hogyan-mikor lettem cionista. Hiszen, mint említettem, konzervatív zsidó családból származom, közülük pedig különösen kevesen csatlakoztak a cionista mozgalomhoz. Nálunk azonban ez a pozitív-zsidó magatartásom családi örökségnek tekinthető, nem véletlen, hogy Béla fivérem tagja (később elnöke) lett a Makkábeának. Jómagam a bécsi tanulmányaim alatt lettem tagja az ottani Bar Kochba nevű cionista szervezetnek, Pestre visszatérve pedig szinte automatikusan jelentkeztem a Makkábeába.

Visszakanyarodva a könyvek világába: amit mi akkor a zsidó könyvek kiadása és terjesztése körül elkezdtünk, jórészt előzmények nélküli volt. Mert a „zsidó könyv” fogalma az emberek tudatában – az esetek túlnyomó többségében – a szidurokat, machzorokat, a talmudi irodalom műveit jelentette. Az effajta szükségletet (szinte monopóliumot élvezve) a Király utcai Schlesinger cég bonyolította le.

A mi zsidó könyveink – magyar könyvek voltak. Az effajta kiadványok már a húszas évek elejétől jelen voltak a magyar könyvpiacra, azonban az első ilyen könyv, amelynek terjesztését rám bízta, a Magyar Cionista Szövetség kiadásában napvilágot látott Pinsker *Autoemancipáció* című műve volt. Amikor pedig a harmincas évek legelején a Cionista Szövetség ösztönzésére dr. Gerő László (félzsidó, de egész cionista, írással profi módon foglalkozó ember volt) a *Modern zsidó költőkkel* megkezdte a *Herzl könyvtár* elnevezésű füzetsorozat megjelentetését, a második füzettel (Perez *Éjszaka a régi vásártéren* című színjátéka) átvállaltam a sorozat kiadását. Ennek keretében összesen tizenegy füzet látott napvilágot, köztük Herzl: *Cionista írások*, továbbá Herzl *Konstantinápolyi napló*, Gerő László: *Palesztina*. Példányszámuk ezer volt, és bizony egyiket sem kapkodták szét. Jellemző, hogy utánnyomásra, új kiadásra egyiknél sem került sor.

A magyar zsidó könyvkiadásnak ennél jóval nagyobb vállalkozása volt a harmincas évek közepétől a *Tábor könyvek* megjelentetése. A Tábor Könyvkiadó a Hungária nyomda és kiadó keretében működött, életre hívója Horváth Zoltán (szociáldemokrata újságíró és politikus), akkor a Hungária munkatársa volt. Hogy milyen lehetett a kapcsolat a Hungária és a Tábor között, hogy az utóbbi csupán „alvállalkozása” volt a Hungáriának, vagy tőlük teljesen független szervezet, nem tudom, ezzel senki nem törődött, arra viszont jól emlékszem, hogy amikor Horváth Zoltán a sorozatának tervét összeállította, többször tárgyaltunk, pontosabban szólva, kikérte tanácsaimat. Az én javaslatomra adta ki a sorozat keretében Max Brod *Reubéni herceg* és Lázár Lajos *Palesztina* című művét. Ez idő tájt sikerült megkapnom Simon Dubnovtól, a Rigában élő nagy zsidó tudóstól (mégpedig honoráriumfizetési kötelezettség nélkül) kitűnő könyve, *A zsidóság története* magyar nyelvű kiadásának jogát (ezt a Dubnov professzor által nekem írt 1934. június 5-én kelt levelezőlapot ma is őrzöm, e jogot azonban

átadtam Horváth Zoltánnak, aki a művet meg is jelentette. Hadd emlékeztessenek itt arra, hogy a fordítást az eredeti jiddisből Szabolcsi Bence vállalta, ő ekkor apósának, Győző Andornak könyvesboltjában amolyan „első segéd” volt. Ő egészítette ki – természetesen Dubnov jóváhagyásával – *A magyar zsidóság története* című fejezettel.

Ez idő tájt saját kiadásomban jelentettem meg Avigdor Hameirinek, az ekkor Palesztinában élő magyar származású, immár héber költőnek egy elbeszéléskötetét *Egy marék föld* címmel. Ennek megjelentetésére a szerzővel 1933-ban állapodtam meg, amikor Magyarországon járt. (A verseket Kuti László ültette át magyarra, ekkor egy verseskötet tőle is megjelentettem.)

Mindezek mellett más kiadókat is ösztönöztem zsidó témájú könyvek kiadására. Somló Béla, a Dante Kiadó egyik tulajdonosa, megfogadva tanácsomat, így adta ki Faragó László *Új Palesztina* című könyvét. (Emlékszem: írásban kellett kötelezni magam 200 példány átvételére.) Ezen kívül adott ki zsidó témájú könyveket a Pantheon (Feuchtwanger: *A zsidó háború*, továbbá *A római zsidó*, és Matvej Roesmann: *Fieschbein élni akar*), a Mentor Kiadó és jó néhányan maguk a szerzők is – úgynevezett magánkiadásban. Ezek sorában olyan könyvek voltak, mint Lebovits Józsefnek, a mágócsi ortodox főrabbinak *Zsidó hitéleti lexikona*, amely a *Sulehán Áruch* törvényeit magyar fordításban tartalmazza, a magyar ábécé sorrendjében. Vagy: Deutsch Gábor *Maimuni-tanulmányok* című disszertációja, a *Spinoza-füzetek* (ezeket Szilágyi Dénes, a Betár vezetője adta ki), Beregi Ármin *Isten árnyékában* című kétkötetes regénye stb. Ezek főbizományosságát természetesen szívesen vállaltam, ez egyik-másik kiadványon szerepel is. Patai Józseffel közös kiadásban jelentettük meg Edmund Fleg *Miért vagyok zsidó?* című kötetét, később a *Javne-sorozat* könyveit pedig a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségével közösen úgy, hogy dr. Izsák Edével, a szövetség elnökével együtt kezeltük a pénzügyeket, és a mi kettőnké volt csekkék aláírásának joga.

*

Margalit: Mintha kissé előreszaladtunk volna: a *Spinoza-füzetek*, a *Javne-sorozat* már a negyvenes évek történetéhez tartozik. Addigra azonban könyves életünkben olyan fontos események következ-

tek be, mint az, hogy 1935-ben a Cionista Szövetség akkori vezetőinek ösztönzésére az Andrassy út és Eötvös utca sarkán (Andrassy út 53., jelenleg postahivatal működik e helyiségekben) megnyitottuk „modern zsidó könyvkereskedés”-ünket. Hadd álljon itt az ösztönzők s bennünket mindenben támogatók neve: dr. Fried Frigyes, a Magyar Cionista Szövetség ügyvezető elnöke, Bisseliches Mózes, dr. Kahán Niszon, Beregi Ármin, dr. Miklós Gyula, dr. Izsák Ede, Komoly Ottó, Márton Ede. És persze az akkori rabbinemzedék ifjú tagjai: dr. Rosenblum Manó, dr. Szabó Ödön, dr. Márton Benő, dr. König Pál és sokan mások ugyancsak ösztönöztek bennünket, és rengeteget segítettek.

Nagyon szép lett az öt hatalmas kirakattal rendelkező bolt. A kék–piros színezésű bútorok, a bejáratból a falig húzódó piros szőnyeg, a szép üvegasztal, a piros–kék karosszék, az átlátszó, színes függöny, a sok-sok virág – mind az én ötletem volt. Később galériával bővítettük, ahova kanyargós lépcső vezetett fel: ide összpontosítottuk a zsidó könyveket.

Mert a boltunk éppen ebben különbözött a többi pesti (egyébként túlnyomóan zsidó kézben lévő) könyvesbolttól: papírt, írószert is árusítottunk, a könyveladás önmagában nagyon gyenge megélhetést adott volna, a hirdetéseinkben is népszerűsített „modern zsidó könyvkereskedés” éppen azt jelzi, hogy a boltunk egy részében – a kör alakú galérián – magyar és nem magyar nyelvű, zsidó témájú, jórészt a cionista mozgalom szolgálatában álló kiadványok sorakoztak. E könyvekkel rendeztük be egyik kirakatunkat is. Egyik hanukakirakatunk fotóját a *Jüdische Rundschau* közölte (1937. november 21.).

Aligha túlzok, a pesti szellemi életnek ez idő tájt egyik központjává vált ez a mi könyvesboltunk, olyan klubfélévé, ami azt jelenti, hogy egész sor pesti értelmiségi *mindennapi* életéhez hozzátartozott felkeresni a boltunkat. Az első, aki a boltnyitást követően benyitott, rendszerint dr. Kecskeméti György, a *Pester Lloyd* főszerkesztője, ez a halk szavú, rendkívül művelt, igazi európeér ember volt. Előbb az új könyvtermésről, majd a róluk megjelent könyvkritikákról cseréltük ki véleményünket, de szó esett személyes természetű dolgokról is, hiszen boltunk úgyszólván mindegyik látogatója, vásárlója barátának is számított.

Aztán megjelent Dick Bódog, a *Pester Lloyd* igazgatója, a kora délelőtti órákban beállított Kóbor Tamás, Kóbor Noémi, Bródy Lili. Tizenegy óra

tájban megérkezett dr. Pollacsek Elemér, a külföldön is jól ismert gégeszakorvos, aki itt irodalmárrá vált: a karosszékbe ülve görög és latin versekből fordított magyarra. Aztán Bubert vette elő, és a száz haszid legendáján szórakozott.

Csak néhány percre ugrott be Kabos Ede, a vívóbajnok, aki igen nagy könyvbarát is volt. S gyakran üdvözölhettük a boltunkban Holder Józsefet, aki a magyar irodalom klasszikusait jiddis nyelvre ültette át, és az akkor még egyetemista, lányos képű műfordítót, Schnabel Lászlót. Szinte napi látogatónk volt Pethő Sándor, a *Magyar Nemzet* főszerkesztője, a tragikus sorsú Aszlányi Károly, de Bálint György és Radnóti Miklós is...

Móricz Zsigmond a kora délután vendége volt, hiszen a szomszédságban, az Eötvös utcában volt lapjának, a *Kelet Népe*nek a szerkesztősége. Néha fél órára, leggyakrabban azonban csak néhány percre telepedett le a kemény kis piros székre. A kevés szavú Kassák Lajos mindig fekete vagy kék színű magas nyakú inget viselt, rögtön bement a pult mögé, egy kis széket húzva maga után. Kevés szóból is megértettük egymást, csontos, érdekes arcán csak ritkán suhant át valami mosolyféle. Ha Nagyváradról Pestre érkezett Raffy Ádám (dr. Kupfer Miksa orvos, a *Máglya*, a *Heródes* írója, a Réz fiúk édesapja), minden alkalommal felkereste boltunkat.

Igen gyakori látogatónk volt Patai József, a *Múlt és Jövő* nagy műveltségű főszerkesztője, feleségével, Patai Edit írónővel, akinek olyan széles körű volt irodalmi és művészi érdeklődése, hogy nem kis gondot okozott a kielégítése. Törzsvevőnk volt Schönfeld József, a *Zsidó Szemle* főszerkesztője, ha egy új könyvet kézbe vett, derűt árasztó kék szeme a szokottnál is jobban csillogott. Aztán ha véletlenül összetalálkozott Szabolcsi Lajossal, az *Egyenlőség* szerkesztőjével, szinte késhegyre menő vita kerekedett a két nagyon is különböző nézetet valló zsidó hetilap szerkesztői között.

És igen gyakran megfordult boltunkban dr. Kiss Arnold főrabbi és költő, a kedves hangú, rövidlátó dr. Molnár Ernő, a *Remény* című zsidó ifjúsági lap szerkesztője, a zsidóságát kezdettől fogva önzetesen vállaló, kirobbanó tehetségű Pap Károly, nagyszerű élettársával. De ne hagyjuk ki a furcsa kisemberek remek ábrázolóját, Molnár Ákost: fájdalmas volt sebhelyes arcára, béna karjára nézni. Ha néhány percre is, de naponta benyitott Zsolt Béla és Rejtő Jenő is.

Aztán jött Horváth Zoltán, a Tábor Kiadó vezetője, akinek a Dubnov-mű kiadói jogát átengedtük. Soha nem felejttem el, amikor ezt elolvastam megjegyeztem: *most tudtam meg, mit jelent zsidónak lenni...*

Egy szép tavaszi napon egy kék szemű, szőke hajú, sudár növésű, halk beszédű kislány nyitott be, s bemutatkozott: – Szenes Anikó vagyok, a Baár Madas leánygimnázium növendéke. Hallottam, hogy itt zsidó könyveket lehet kapni, és ezek engem nagyon érdekelnek. Ettől kezdve meglehetősen gyakran jelentkezett. De arra az ifjú-cionistára nem figyeltünk fel, akit akkor Kaszás Mihálynak hívtak, 1940-ben alijázott, és mint a palesztinai ejtőernyősök egyike Hájim Hermes néven vult be a zsidó történelembe. 1994-ben, a Soá 50. évfordulóján Pesten járt, ekkor a budapesti televízióban interjút készítettek vele, ennek során említést tett arról is, hogy Gondosék könyvesboltja mekkora segítséget jelentett neki zsidó identitásának felismerésében.

És boltunk látogatóiról emlékezve persze ott voltak a magyar zsidóság akkori vezetői, a rabbik, a zsidó iskolák tanárai, tanítói: dr. Herskovits Fábrián, dr. Weisz Pál, dr. Roth Emil, dr. Hirschler Pál, dr. Wachs Aladár, dr. Pfeiffer Izsák, dr. Winkler, dr. Vidor Pál, dr. Wallenstein, dr. Scheiber Sándor, dr. Berg József, dr. Löwinger Sámuel professzor és még nagyon hosszan sorolhatnám a neveket.

Jöttek a vidék zsidóságának vezetői, a hitközségekből, a zsidó iskolákból. Számos iskolánál sikerült elérni, hogy az év végi jutalomkönyveket az én zsidó könyveimből válogatták össze. Különösen a nagykanizsai hitközség tett ki magáért, innen minden évben igen komoly rendelés érkezett az ajánlójegyzékünkre.

Boltunk persze alkalmas volt – hogy úgy mondjam – szociológiai megfigyelésekre is. Például annak nyomom követésére, hogyan váltak asszimiláns zsidók tömegei a negyvenes években „kényszerűségből”, magyarán a zsidótörvények nyomására, öntudatos zsidókká, egyre többen cionistává. A művelt pesti zsidók beszéltek németül, angolul, franciául. Igaz, ekkorra a magyar nyelvű cionista irodalom is egyre bővült, hiszen a felvidéki, majd a kárpátaljai, de főképpen az észak-erdélyi „országgyarapítással” nagyon erős cionista szervezetekkel erősödött a magyar mozgalom.

De boltunkban jelen volt a nem magyar nyelvű cionista irodalom is, a németországi Jüdischer

Verlag, a Schocken Verlag, a Harz Verlag, a bécsi Delf Verlag és más külföldi zsidó kiadók kiadványai. S amíg lehetett, még Lengyelországból is szereztünk be főképpen héber nyelvű könyveket. Nyilván jelezni is felesleges: e művek igen sok emberben tartották a lelket, adtak a megaláztatások közepette önbizalmat, sőt büszkeséget a zsidó sors öntudatos vállalásához.

*

Sándor: A zsidótörvények korához értünk, jöttek is, egyik a másik után. A zsidó tulajdonban lévő kiadók, a könyvesboltok azonban változatlanul dolgozhattak. De dolgoztak, mégpedig a szélsőjobb előretörésével egyre intenzívebben, az ordas eszmék kiadói is, megjelentetve például egymás után kilenc kiadásban Hitler *Mein Kampf*-ját, vagy Bary Józsefnek, a tiszaezlári per ügyészének uszító könyvét, összesen négy kiadásban...

Nos, e könyveket – bevallani sem könnyű – a zsidó könyvkereskedők is kitétték a kirakatukba, és folyamatosan terjesztették. Talán az egyetlen könyvesbolt voltunk, amelynek küszöbét az effajta „mű” nem léphette át. Ellenkezőleg, feladatomnak tartottam, hogy meggyőzzem zsidó kollégáimat: ezt a szolgalelkűséget senki nem fogja nekik megköszönni, ellenkezőleg... Jól emlékszem, az egyetlen sikeres akcióm egy Oppenheimer nevű antikváriushoz fűződik: az egyetlen volt, aki bevette a kirakattól a *Harcomat*. A többiek mindannyian attól féltek, hogy ha ez hiányzik a kirakattól, a nyilasok ha nem verik is szét a boltot, a kirakatot legalább bezúzzák. Amikor én azzal érveltem, hogy az enyémet mért nem törik be, a válaszuk ez volt: ja, maga egészen más.

Csakugyan, mi egészen mások voltunk. Annyira, hogy egy kis nő hetenként megjelent, és vagy fél órát a boltunkban töltött. Elmondta: Hatvanból jött, az ottani nyilaspárt egyik vezetője, a „Hűség Házába” jött a heti értekezletre. Mivel a vonatja korábban érkezik (a Nyilaskeresztes Párt központja, a hírhedt Andrássy út 60. majdnem szemben volt velünk), a várakozási időt szívesen tölti nálunk. Azt mondta, itt legalább tudja, hol van...

A munkaszolgálatos büntetőszázadba a behívót 1942 szeptemberében kézbesítették. Külön regény lenne, ha elmondanám, hogy az isteni véletlen hogyan mentett meg ettől a századtól, amelyből egyetlen lélek sem tért vissza, és hogyan sorolódtam be

a 107/16 számú, talán a legszerencsésebb sorsú munkaszázadba, amelynek humánus parancsnoksága 1944 végén Ukrajnából maximális létszámban hozta haza embereit. 1944 decemberében én már a felszabadult Esztergomban voltam. De addig sok minden történt...

*

Margalit: Nehéz volt a könyvesboltot egyedül vezetnem, amely ekkor a Szlovákiából, majd Lengyelországból idemenekült zsidók és külföldön élő hozzátartozóik közötti összekötő kapocs szerepét is betöltötte, leveleiket ide címeztették. Nemezszer figyelmeztettek bennünket jóakaróink: vigyázzunk, mert az „illetékesek” figyelnek bennünket, nehogy kémkedés gyanújával letartóztassanak.

Aztán jött 1944. március 19. Még aznap bejött a boltba a Stádium Kiadó főügynöke, és a legnagyobb tisztelet hangján figyelmeztetett, de inkább megkért, vegyem be a kirakatból a zsidó könyveket, nehogy kellemetlenségeim legyenek...

Egy rövid ideig még nyitva maradhattunk, ekkor történt, hogy beidézték Kolozsváry Borcsa Mihály kormánybiztosságához. Egyik munkatársa közölte velem, ne csodálkozzam, ha az első között leszek, akit internálnak. Indokolást nem fűzött hozzá...

De máris jöttek a korlátozó rendelkezések, naponta, egyik a másik után. A bolt már régen zárva volt, amikor megjelent Kolozsváry Borcsa Mihály rendelete a zsidó könyvek kötelező beszolgáltatásáról és bezúzásáról. Érzéseimet, gondolataimat azon melegében papírra vettem, ez később (az *Új Élet* 1946. április 29-i számában) napvilágot látott (mint ahogy novellásköteteimben könyves életünk számos más eseményét is vázoltam): „Kezem tétován mozog a könyvek között. A lista, melynek alapján a könyveket be kell szolgáltatnom, ott van előttem, olyan nevek szerepelnek rajta, akik előtt a nagyvilág meghajtotta az elismerés zászlaját. Írók, akiknek írása jel volt, akik új irányt mutattak az emberi szellem fejlődéséhez. Martin Buber bibliájának pár kötete, melyet együtt fordított Franz Rosenzweiggel, van előttem. A legklasszikusabb német nyelvre fordították. Hová tegyem minden népeknek legszentebb írását, a Bibliát, melyet összezúzásra ítélték. Minden lapján százszor van leírva az Isten neve – igen, legyen a Biblia az első a néma mártírok utolsó halálos menetében.

A pultra teszem a Bibliát és utána leteszem Sigmund Freud könyveinek egyikét. Ahogy lapozgatok remegő kezeimmel a könyvben, itt minden oldalon százszor van leírva az »ember« neve. Legyen ez a második. Milyen előkelő társaság – a többi könyvnek ezután talán rosszul esik a polcon maradni a sokkal szürkébbek társaságában. – Schalom Asch, Ilja Ehrenburg, Bródy Sándor, Feuchtwanger, Kaczér Illés, Kiss József, Kellermann, Molnár Ferenc. – Nini, a Pál ucai fiúk, a világ egyik legszebb ifjúsági regénye. A kis Nemecek most végleg meghal, a történelem sáros kereke átgázol a pesti grundhős legendás figuráján, nincs számára kegyelem. Felix Salten Bambijával leülök kicsit a pultra. – Látod, Bambi, kicsi, finom suta őzgyerek, ilyen az emberi világ. A tankok, a porosz csizmák egyesülve az emberi butasággal és gonoszszággal gyorsan elbánnak egy ilyen finom erdőszagú őzikével.

Wassermann, Haméiri, Zsolt Béla és a többiek után a sok Werfel között egy kicsi szürke könyv: »Élhetünk-e istenhit nélkül?« A könyvek, amelyeket most leraktam, s melyeket most készítek utolsó útjukra, azt hirdetik: nem!

Ennek a gyalázatos kornak nincs is szüksége betűre, azok az emberek, akik népeket és ötezer éves kultúrát ítélték halálra, úgysem emberek.

Vagy talán nem is igaz az egész, talán csak álmodom. Furcsa és rettenetes álmom, amikor az ember kíséri utolsó útjára a betűket, és nem megfordítva. Istenem, bárcsak felébrednék belőle.”

Az életemet a Kasztner-akciónak köszönhetem, kislányunkkal együtt Bergen-Belsenen át Svájcba kerültünk. S bár egyenesen onnan szándékoztunk alijázni, amikor Svájcban utolért a hír, hogy Sándor már Pesten van, természetesen mi is visszamentünk.

*

Sándor: Nem volt hosszú az út Esztergomtól Pestig, én már január végén a csak néhány napja felszabadult ostrom dűlta Pesten voltam. Soha nem tudom elfelejteni ezt a pillanatot, amikor egy verőfényes téli napon megálltam az Andrássy út és Eötvös utca sarkán. Néhány napja még a németek tüzésége védte innen a Birodalmat, nem csoda, hogy hatalmas téglá- és üvegtörmelékeken kellett átküzdeni magam, amíg bejutottam a tárva-nyitva álló boltba. Kissé meglepődtem, amikor két serényen

dolgozó asszony fogadott: zsákokba tömködték a megmaradt könyveket. A meglepetéstől szólni sem tudtam, de az egyik rám förmedt: – Mit keres maga itt?

– Amit maga, édes asszonyom... – csak ennyi telt tőlem.

A boltot a cionista ifjak által szervezett ipari szövetkezet segítségével hamarosan sikerült működésképpé tenni, „áru” is került a polcokra, a „modern zsidó könyvkereskedés” – ha nem a régi fényében is – folytathatta munkáját.

Augusztusban megérkeztek Margaliték, és megkezdtek a felkészülést az alijára. Ez főképpen azt jelentette, hogy palesztinai barátaink, ismerőseink címére jelentős mennyiségű könyvet küldtünk, mivel már ekkor elhatároztuk, hogy ha körülményeink engedik, folytatjuk a magyar nyelvű jisuv könyvekkel való ellátását.

Ahogy mondják, a földkerekség legtombolóbb inflációja volt az 1946-os magyarországi, s ekkor, az 1946-os könyvnapon az Oktogonon ott állott a kecses könyvsátrunk, rajta Herzl mottója-figyelmeztetése: HA AKARJÁTOK, NEM MESE.

Búcsúzóul pedig az ekkor még javában működő Palesztina Hivatalnak (Nathán Sándor és Jámber Ferenc volt akkor a vezetője) ajándékoztunk egy 24 kötetből álló, német nyelvű judaisztikai sorozatot. (Úgy tudom, ezt ők később átadták a Rabbi-szeminárium könyvtárának, jelenleg is ott van.)

Néhány hét múlva pedig átadtuk a boltot az apósomnak és az ő sógorának. Ők aztán elvégezték a kiárusítást, és néhány héttel a magyar könyvkereskedelem államcsődje előtt a boltot föl is számolták. Így végződött a Gondos cég pesti pályafutása.

Ebben az időszakban Magyarország nem támasztott akadályokat az alijázások előtt, annál inkább az angol hatóságok. Nekünk ez sem okozott gondot, az elsők között voltunk, akiknek a Palesztina Hivatal megadta a certifikátot, vagyis az első öt Magyarországra érkezett Palesztinába szóló bevándorlási engedélyből hármat a Gondos család kapott...

1946 augusztusában érkeztünk az Országba. Kezdetben Jeruzsálemben a Bét Olimban (a Bevándorlók Házában) kaptunk egy kis szobát, ahol – összegyűjtve a korábban az Országba küldött könyveinket – máris berendeztük az első kölcsönkönyvtárunkat. De nehogy bárki arra gondoljon, hogy itt, a Bét Olim magyar nyelvű lakói között ki-

zárólag a mi könyveink forogtak. Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy többen az illegálisan érkezők közül kizárólag könyvet hoztak magukkal, dugig tömve az egyetlen zsákot, amivel partra értek. Azt hitték, itt nem juthatnak hozzá Ady verseihez meg József Attilához, Radnóti Miklóshoz, Somlyó Zoltánhoz. Nem akartak betű nélkül élni egy percig sem.

Féléves jeruzsálemi tartózkodás után 1947 februárjában költöztünk Haifába. Nagyon szép kétszobás lakást kaptunk, itt rendeztük be kölcsönkönyvtárunkat, de megélhetésünket ez nem biztosította volna: postatisztviselő lettem.

Amikor megalakult Izrael állam, megindult a tömeges, immár legális alija. Következésképpen ugrásszerűen megnőtt az igény a magyar nyelvű könyvek iránt. Igen ám, csak hogy ehhez behozatali engedélyre lett volna szükség, amit az izraeli kereskedelmi minisztérium adott ki. Mint csakhamar kiderült, megadják az engedélyt, feltéve, hogy gondoskodom arról, hogy a meghatározott összegű importot legalább háromszoros összegű export kíséri.

Nem volt könnyű tető alá hozni a megállapodást a két, egymással szemben mélységes bizalmatlanságot tanúsító minisztérium között, a budapesti Kultúra Külkereskedelmi Vállalat végül is a küldött könyvekért cserébe izraeli hanglemezt kért és kapott.

Miután megkaptam az értesítést arról, hogy az akadályok elhárultak, elutaztam Tel Avivba (akkor ott voltak a minisztériumok), hogy a behozatali engedélyt átvegyem. Csak hogy ott a kereskedelmi minisztériumban derült ki, hogy postatisztviselő vagyok, és nem „hivatásos” könyvkereskedő. Írásos dokumentumom nem volt arról, hogy Budapesten az voltam, hogy ez a szakmám. Az illetékes minisztériumi tisztviselő végül is megelégedett volna azzal is, hogy valaki ezt igazolja.

Szerencsém volt. Eszembe jutott, hogy ott a minisztériumban dolgozik egykori vevőm, dr. Kinori Tivadar, akit én – mint az egyetlen összes vevőim közül – valaha kénytelen voltam beperelni, mert nem fizette ki az adósságát. Éppen ott volt a minisztériumban, és természetesen azonnal igazolt, az engedélyt pedig máris megkaptam.

*

Margalit: Amikor a lakásunkat az örvendetesen fejlődő könyvforgalom kinőtte, 1956 augusztusában Haifa egyik legforgalmasabb útján, a Herzl úton a

Bét Hakranot második emeletén két szobában (az egyik könyvraktár) megnyitottuk a könyvesboltunkat. A továbbiakban a leghelyesebb, ha idézek abból a riportból, amelyet Székely István *A két titk*-reben közölt (1984. június 14.):

„A Bét Hakranot szűk üzlethelyiségében nincs virág, vörös szőnyeg, nincs galéria. Sem irodalmi szalon, ahol a szellemi élet nagyjai vitáznak vagy böngésznek a világirodalom újdonságai között. Mindamellett mégis, mintha maradt volna valami az Andrassy úti intézmény civilizált légköréből. Talán a halk, finom hang, a betű szerelmeseinek járó szolgálatkész kiszolgálás. A vevőkör itt éppoly vegyes, mint amilyen változatos az érdeklődési köre. Képviselve van minden társadalmi réteg, új olék, kibucnyikok, értelmiségiek, ősvatikok, kiknek némelyike titkolni próbálja, hogy még vonzza őt az anyanyelv varázsa.

Nagy a keletje a nőket érdeklő folyóiratoknak, a Fűles rejtvényűságnak, állandó az érdeklődés a szaklapok, a szakkönyvek, a technikai, tudományos és szótárirodalom iránt. Élénk a kereslet krimikben, és – amióta felhagytak a »vonallal« – az új, szabadabb szellemű szépirodalomban. Az izraeli olvasó felfedezi az új magyar nyelvet és a szlenget, megtanulja az új magyar élet krónikásainak nevéit. Negyven év múltán nem tabu többé Magyarországon a zsidó tragédia, s úgy ott, mint itt csilláptíthatatlannak tűnő érdeklődés nyilvánul meg a vészkorszak dokumentumirodalma iránt.

Magyarországgal a business kétirányú. Korrekt üzleti kapcsolat alakult ki a Kultúra Külkereskedelmi Vállalattal, s bár az évi mérleg természetesen a budapesti cég javára billen, Gondos is rendszeresen exportál izraeli irodalmi termékeket Magyarországra. Így például az Országos Széchényi Könyvtár megrendel minden Izraelben megjelenő magyar könyvet, és minden magyar vonatkozású vagy magyarból fordított héber könyvet. Továbbá: bármely nyelven Izraelben kiadott könyvet, amelyet magyar származású művész illusztrál, évenként egyszer összegyűjtve minden magyar nyelvű újságot, folyóiratot, kiadványt (mint például a megboldogult Faragó Miklós filléres »világvárosi« regénysorozatát). Még az eredetileg Magyarországon megjelent héber nyelvű művek új izraeli kiadásaira is igényt tartanak.

Ugyancsak Gondos vevőkörébe tartoznak az iz-

raeli főiskolák, mint a Haifai Egyetem Vészkorszak-kutató Intézete, továbbá a vészkorszak irodalmát gyűjtő Jad Vasém, Kibuc Lochamé Gettaot és Kibuc Givat Hávivá. Itt vásárol be az északi körzet valamennyi magyar kölcsönkönyvtára is – úgy mond – »az egész Galil magyarsága«.

A vevőkör zöme az idősebb generációból kerül ki, ám akadnak érdekes kivételek és kuriózumok. Egy Erdélyből nemrég alijázott fiatal mérnök, aki rajong a magyar költészetért. Egy pesti keresztény fiatalasszony (a férje arab), az egyik helyi kórház ápolónője, aki nosztalgikusan vásárolja a magyar lemezeket, arab fiatalok (!), akik Magyarországon jártak egyetemre és megszerették Ady nyelvét és így tovább. És Gondos Sándor rendszeresen levelez magyarországi katolikus és protestáns papokkal. Egy részükkel héber nyelven. Hogy mit akarnak a papok? Héber szótárakat és nyelvkönyveket!”

(Az újságíró a fenti tudósítást tizenkét esztendővel ezelőtt készítette. Azóta sok víz lefolyt a Jordánon, Dunán egyaránt. A Gondos Sándor haifai könyvkereskedése 1991 óta Gondos és Sosanna cégelnevezéssel folytatja munkáját. Sosanna, azaz Gerő Zsuzsa, aki Budapesten az Ex Libris Antikvárium vezetője volt, 1990 végén alijázott. Az ekkor 85 esztendőes Gondos Sándor e sorok írójának ajánlására vette társul maga mellé. A munka zöme azóta Sosannára hárul.

A Gondos és Sosanna cég krónikása ez alkalommal csupán regisztrálni kívánja a magyar nyelvű, zsidó témájú könyveknek azt a három kiállítását, amelyeket Gondos Sándor kezdeményezett, ám betegsége már megakadályozta abban, hogy részt vegyen rajtuk:

1) 1991. szeptember 25–28. Budapest (World Trade Center)

2) 1992. október 24–27. Haifa (Migdál Hanevim – Sekem)

3) 1994. június 20–21. Jeruzsálem (Binjan Haneuma, a Magyarországi Soá 50. évfordulóján rendezett Világtalálkozó alkalmából)

Gondos Sándor 5756. Kiszlév 20-án (1995. december 13-án) csendben elhunyt. Maradandó életművet hagyott maga után. Emlékét két ország könyvesei-könyvbarátai őrzik.